

հուսանք թէ նախ, արդէն Անկիբան ժողովարդին մէջ պատարագի իրարմէ քիչ մը տարբեր ձևեր կան, ինչպէս օրինակի համար, Ամբիկայի եպիսկոպոսական եկեղեցիին և Սիւրբիոյ եպիսկոպոսական եկեղեցիին միջև. և երկրորդ՝ թէ Սիւրբիոյ մէջ, ուր պաշտամունքի երկու ձևեր կան նոյն գիրքին մէջ տպագրուած, ուսել անպատեհութիւն չէ ծագած:

Մինչ անսահմանօրէն վերաքննութիւն բաւածը չափ սահման չունի, և հետևարար ինքնին կը հասկցուի որ չի կրնար ըլլալ հիմնական սեւէ փոփոխութիւն, որ կարենայ տակն ու վրայ ընել Անկիբան եկեղեցւոյն վարդապետութիւնը, կարգապահութիւնը կամ պաշտամունքը: Վերաքննութիւնը ահապարանքով չի կատարուիր: Եկեղեցին խելամուտ ըլլալով այն մեծ զօւլաբութիւններուն, որոնք մէջտեղ եկան նախկին բարեփոխութեան ատեն, մնաւ որ անկի հետունքը չերթալ՝ այն մեծ յոյսով որ հիմա առաջարկուած փոփոխութիւնները բաւական են համապատասխանելու և զոհացնելու եկեղեցւոյ զաւակներուն մեծամասնութեան հոգեկան պէտքը:

* *

Վերի յօդուածին գրի առնուելէն ի վեր, ժամագիրքի վերաքննութիւնը նոր կերպարանք մը ստացած է: 1927 Փետր. 8ին Փէնթըրպըրթի և Եօրթի արքեպիսկոպոսները Անգլիոյ եկեղեցւոյն ներկայացուցին առաջարկեալ վերաքննութիւնը՝ որ պատրաստուելը և կախկոյտներու ձեռքով:

Առաջարկուած է որ վերաքննուած պաշտամունքները պարունակող երկրորդ ժամագիրք մը աւելցուի 1662ի ներկայ ժամագիրքին վրայ, և հինը կամ նորը հաւասարապէս գործածելի ըլլան՝ մինչև որ եկեղեցին ճշգէ փոփոխութիւններուն արժէքը: Այսպէսով փոփոխութիւն չունի չունիներն ալ զոհ քննուած կ'ըլլան:

Վերաքննուած ժամագիրքը՝ գործնականին մէջ այն է՝ ինչ որ վերև ներկայացուցինք: — Պաշտամունքները աւելի ճկուն վիճակի մէջ զբոսում են և մեծապէս նո աջուած, և առաւօտեան և երեկոյան ժամերգութիւններն ալ կարենալ արտօնութիւն տրուած է: Ս. Հաղորդութեան խորհուրդը ճոխացուած է և Ս. Հոգւոյն կոչումը աւելցուած սրբազորման ազօրքին վրայ, և թողարուած է նաև Ս. Հաղորդութիւն մաս մը պահել հիւանդներու համար: Բայց լատիններու պէս Հաղորդութիւնով օրհնութիւն ընելը արգիւտած է:

Սակայն օրինական պատշաճ համար այս համալրեալ Իրիք՝ ինչպէս պիտի կոչուի այն՝ պէտք է վաւերացուի եկեղեցիին կրեական և աշխարհական ներկայացուցիչներէն և փարլամենթէն:

Գրեց՝ Հ. Զ. Բ. ՊՐԻՃՄԷՆ

Հայացուց՝ ՆԵՐՍԷՍ ՍՐԿԳ. ՏԷՐ-ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

ԿԻՒԻԿԻՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԸ^(*)

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ

Ա. Արքանիս հանգուածներ, — Բ. Էջմիածնի Արքին վերահաստատեան պահանգներ՝ 1441ից. — Գ. Աւելի զօրաւոր պահանգ մը, — Դ. Երևանի հաղափական վիճակը, — Ե. Կիլիկիոյ Արքին կանոնաւանդութեան փաստերը:

Ա.

Աւանդական և պատմական հիմունքով Հայաստանեայց եկեղեցւոյ Կաթողիկոսութեան աթոռանիստ առաջին մայրափանքը եղաւ Վաղարշապատ (Ս. Էջմիածին): Բայց կը զիտենք Ազգային Պատմութեան մէջ որ Հայ ազգին քաղաքական կեանքի հոսանքներն ո՛ւր որ ուղղուած ու հանգրուան մը չինած են, այդ հանգրուաններ Հայոց Կաթողիկոսներուն համար ալ աթոռանիստ եղած են. որովհետեւ պետութեան և եկեղեցւոյն գործակցութիւնը անհրաժեշտ պայման մըն էր Հայ ժողովուրդի զոյութիւնը պաշտպանելու և անոր քաղաքակրթութիւնը հովանաւորելու և պահելու համար:

Այս է պատճառը որ Հայոց Կաթողիկոսները թափառեցան աշխարհապրական հետեւեալ զիմերու վրայ:

Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի և լուսաւորչեան Տան առաջին աթոռանիստն եղաւ ՎԱ. ՂԱՐՇԱՊԱՍ (Էջմիածին) 303—403:

Իսկ յետոյ՝

Ա.—ԴՈՒՆԸ, 485ին, Մանդակունիի ատեն.

Բ.—ՋՈՐԱՎԱՆԻ և ԱՂԹԱՄԱՐ 927ին,

Յովհան պատմաբանի ատեն:

Գ.—ԱՐԳԻՆԱ, 947ին, Անանիա Մոկա-

ցիի ատեն:

Դ.—ԱՆԻ, 992ին, Սարգիս Սնանցիի ատեն:

Ե.—ԹԱԻՐԱՌԻ, 1067ին, Խաչիկ Բ. Ա-

նիցիի ատեն:

(*) Այս խորագրին առկա պիտի ներկայացնենք Կիլիկիոյ կաթողիկոսներուն զաւագանը 1441 Էճ միջեւ մեր օրերը, Սահակ Բ. Կրդս. Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան պահանգները չէ՛ գրուած աքաղաղական ձեւով մը: Այնպէս որ Աշտարկեան պահմագիր Եփեսոս կրդիէն. մինչեւ Ալիւան (Սիսուան) և Օրմանեան (Ազգապատում) Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան և կաթողիկոսներուն վրայ գրուածներ թերի են բոլորովին և կցկաւ: — Իսկ մենք ինչ որ պիտի գրենք հոս Կիլիկիոյ կաթողիկոսներուն վրայ, մէկ մասն է մեր Պատմութիւն Կաթողիկոսութեան Կիլիկիոյ գործին, բայց յատկապէս ամփոփում Սիւրբ համար:

Զ. — ԾԱՄԵՆԱՅԻ (արդի Թումարդայ՝ Կե-
սարիոյ Ս. Կարապետի մօտ), 1072 թին,
Գրիգոր Մեծ վկայատերի ատեն:

Է. — ԾԱՊՔ-ԳՂԱՅԻ (արդի Անթէպի մօտ
հիւսիսային արեւմտեան կողմը՝ Սօփը),
1116 թին, Գրիգոր Գ. Պահլավունիի
ատեն:

Ը. — ՀՈՒՄԱՆԱՅ (Անթէպի արեւելեան հիւ-
սիսային կողմը՝ ճիշդ Եփրատի արեւ-
մելեան ափին վրայ), 1143 թին, դար-
ձեալ Գրիգոր Պահլավունիի ատեն:

Թ. — ՍԱ, Կիրիկիոյ Հայ Թագաւորութեան
Մայրաքաղաքը, 1193 թին, Հռոմկլայի
անկման ու կործանման և Ստեփանոս
Կաթողիկոսին գերութեան ու մահ-
ուան հետեւանքով, Գրիգոր Է. Անա-
ւարդեցիի ատեն:

Ճ. — Դարձեալ ՊԱՆԱՐԵՆԱՅ (Էջմիածին)
1443 թին, Գրիգոր Թ. Սուսերեկեանի և
Կիրակոս Վերապեցիի ատեն:

Պարզապէս կր յիշատակեմ նաեւ Կաթողիկոսա-
կան աւրիւս արտօնեալ ծագումն ալ իբրեւ հե-ստիւհա-
կան երևոյթ. այսպէս 500-ին Բագարանցի Յովհ. ի Կա-
թողիկոսութիւնը, յունարամին Հայաստանի մէջ, Մօրիկ
կայսեր անցն, արտամիտար Աւան, գրեթէ համըղեղ
Դուինի: 1204 ին Սեբաստիոյ հակարտը՝ Ամանիս Սե-
բաստացիով: 1076 ին Հոնիի (Մարաշի շրջանակ) ա-
րաղը, բռնաւոր Փիլարտոսի իշխանութեան ստանալին
մէջ, Մարդիս Կաթողիկոսով: 1081 ին Անիի Կաթողիկո-
սութիւնը, Բաւսեղ Ա. Անեցիով: Այս վերջին երկուքը,
Վկայատերի հաւանութեամբ տեղդուած Արտաներ, ժա-
մանակի, հեղույ եւ Դաղամական պայմաններու պահան-
ջին ձակ: 1113 ին Աղբաւարի հակարտը, ընդդէմ Գր-
իգոր Գ. Պահլավունիի, Քոնստանդին Դաւիթ Կաթողի-
կոսով: և 1204 ին Սեբաստիոյ հակարտը Յովնանէս
2. Մեծարաղի դէմ, Ամանիս Սեբաստացիով: Կրճանք
յիշել Սանակ Գ. Գաւանցի, Մշոյ Ս. Կարապետ վանքին
մէջ, Սանանեան իշխանութեան ներքեւ գնուող հայոց
համար Կաթողիկոսական Արտ մը հաստատելու ցաւա-
րի եւ ձախող փորձն ալ 1628 թին, եւ նոյն նպատակով
եղիպար Անթէպիի հաստատած Կաթողիկոսական Ա-
րտը ետուտղէմ Ս. Յակոբայ վանքին մէջ՝ 1661 ին,
որ խաղանքեալ 1681 ին, երբ եղիպար Էյմիածին ճը-
րտիրուեցալ Յակոբ Գ. Զուղայեցիի մահէն ետք:

Կաթողիկոսներուն այս բոլոր տեղափո-
խութեանց, ինչպէս նաեւ Կաթողիկոսա-
կան միւս աթոռներու կանոնական և ոչ-կա-
նոնական ստեղծումներուն էտեւ միշտ քա-
ղաքական ազդակ մը կայ:

Բ.

Բայց ի՞նչ էր 1441 թին քաղաքական ազ-
դակը՝ որ երբ Սիսի մէջ Կաթողիկոսական
Աթոռն ունէր իր զահակալը, անդին, Էջ-

միածնի մէջ Կիրակոս Վերապեցին Կաթո-
ղիկոս կ'ընտրուի, և այդ թուականէն բա-
կըսելով կը վերահաստատուի Ամենայն
Հայոց Կաթողիկոսութեան Աթոռը իր բու-
սաւորչանքին պատուանդանին վրայ:

Կիրիկիոյ Թագաւորութիւնը վերջացած
էր վերջին Լեւոնի միամեայ դժբախտ իշ-
խանութեամբն (1374-75): Եզրպատուի Մե-
լիքները իրենց քաղաքական վրէժխնդրու-
թեան ու կրօնական մոլեռանդութեան բոլոր
արհաւիրքը թափած էին առհասարակ Կիրի-
կիոյ և մասնաւորապէս հպարտ Սիսի վրայ,
այնպէս որ 1375-1441, յիսուն վաթսուն
տարիներու ընթացքին, Մեծն Լեւոնի մայ-
րաքաղաքը անճանաչելի եղած էր աւար-
ներու և աւերումներու հետեւանքով: Ժո-
ղովուրդը, թշուառութեան, սովի, և բրա-
նապետներու ճիրաններէն ճողոպրելու հա-
մար ստիպուած էր գաղթել քանի մը ան-
գամ, և թափուր գերեզմանի պէս թող-
ուած լքուած է «թագաւոր» ըլլող քաղաքը:

Կաթողիկոսական Աթոռը քաղաքական
այս արագ և շարաշուք անկումներուն մէջ
գերծ էր կրնար մնալ առոնց ազդեցութե-
նէն, քանի որ պետութիւն և եկեղեցի մի-
ասին ապրած, միասին վայելած, և միա-
սին տառապած էին: Բայց հիմայ Եկեղեցին
զրկուած էր իրեն հաւատակից քաղաքա-
կան ոյժէն, և ստիպուած էր կոթնիլ տի-
րապետող Եզրպատուի՝ իր Կաթողիկոսու-
թեան հմայքն ու հեղինակութիւնը պահ-
պանելու համար:

Բայց Կիրիկիոյ մէջ քաղաքական կոր-
ծանումէ աւելի խորունկ վերք մը կար, և
այս վերքը սկսած էր բացուիլ նոյն իսկ Կի-
րիկիոյ Պարոնութեան և Թագաւորութեան
քաղաքական նկատումներուն և շահերուն
ճնշումներուն տակ:

Ռաշակրական շարժումին հետեւանքով
Կիրիկեան դարպասը կը մշակէր լատին, ա-
ւելի ճիշտ բառով, պապական քաղաքա-
կանութիւն մը: 21⁶ որ պապութիւնը Ռա-
շակրութեան ողին էր: Կիրիկիոյ Հայ Թա-
գաւորներ ուղեցին ամէն զնով հաճելի ըլ-
լալ պապութեան, որպէս զի քաղաքական
զօրաւոր թիկունք մը ունենան եւրոպայի
մէջ և Եւրոպայի առջեւ, ընդդէմ Կիրիկիոյ
խաւաք թշնամիներուն, և նոյն իսկ իրենց
շուրջ հաստատուած խաչակիր կոմսերու
և իշխաններու դէմ: Կիրիկիոյ արքուն-

նիքին այս հակումն ու միտումը իր գեներալ-մայոր հաստի, երբ Լուսինեան կոչուած հոգևոր մարմնով լատին թաղաւորներ ժառանգեցին Հեթում Ա. ի գահը եւ Մեծն Լեւոնի թագը:

Թաղաւորութեան շրջանին՝ թաղաւորներ եւ կաթողիկոսներ երբեմն համաձայն եւ երբեմն անհամաձայն այս քաղաքականութեան՝ քաղած էին, որպէս չի պետութիւնը չլիարձակուի եւ եկեղեցին չեղծուի: Նոյն իսկ ունեցանք կաթողիկոսներ, որ արիւարք ծառացան թաղաւորներու այդ սխալ քաղաքականութեան դէմ: Այս քաջ եւ խելացի կաթողիկոսներու տիպարներն են Կոստանդին Ա. Բարձրերկրցի (1220-1267), Կոստանդին Բ. Կատակուցի (1286-89), որ ասթուէն իսկ հրաժարեցաւ կրօնաւոր— Հեթում Բ. ի հոգիով լատինացած քաղաքականութեան առջեւ տեղի չտալու համար: Յատկորէ. Անաւարդեցի (1327-1341), Կուսակից մը եղիպատական քաղաքականութեան, որ տեղի չտալու համար Լեւոն Դ. ի լատինաօրէութեան, հրաժարեցաւ, բայց դարձեալ հրաւիրուեցաւ իր ամբողջ (1355-59), Էրեւանն որ իրաւունք ունէր Յակոբ Բ.:

Այս լատինամերձ կաթողիկոսներուն հակառակ՝ Կիլիկիոյ մէջ ունեցանք բացարձակապէս լատինամէտ եւ լատինամիտ կաթողիկոսներ, որոնց ամէնէն կարկառուն գէմքն է Գրիգոր Է. Անաւարդեցի (1293-1307), որ հակառակ իր արժանիքներուն, իրրեւ մտքի եւ կրօնքի մարդ, յայտնի լատինասէր մըն էր, եւ արդէն ճիշտ իր այդ նկարագրին համար կաթողիկոս եղաւ Հեթում Բ. ի կամքով: Անաւարդեցիին յաջորդ, եւ անոր զապաւարակից ու գործակից Կոստանդին Դ. Կեսարացին ալ (1307-1322), թէեւ զուրկ Անաւարդեցիի փայլուն կարողութիւններէն, հետեւեցաւ անոր, հետապնդեց Հեթում Բ. ի քաղաքականութիւնը:

Մեր նիւթէն չհեղելու համար չենք մշտներ աւելի մանրամասնութիւններու Միայն պէտք է զիտել որ Կիլիկիոյ քաղաքական անկումին չուզենթաց էր Հայոց կաթողիկոսութեան անկումն ալ:

Հայ արքունիքին եւ հայ եկեղեցականութեան այնքան մօտիկ չփոմովը թաղաւորներու եւ լատին կղերականութեան հետ, ո՛չ միայն արքունիքը լատինացած էր, այլ նաեւ Հայ եկեղեցին Սիւ մայրաքաղաքին

մէջ, բայց ոչ բոլոր Կիլիկիոյ մէջ, գոնաւորուած էր լատին ձեռով, իսկ Հայ եկեղեցականներուն բարեգլուխը ալ փոփոխուած էին:

Մասնաւորապէս արեւելեան Հայաստանը կամ արեւելեան վարդապետներ, որոնք շրջում չունէին լատին քաղաքականութեան եւ կղերականութեան հետ, եւ կը պահէին իրենց խիստ այլամերձ պահպանողականութիւնը, եւ ինչպէս երբեմն Շնորհալիի եւ Գրիգոր Տղայի Յոյներու հետ մշակած միարանապետ ձեռնարկին հանդէպ, այս շրջանին ալ՝ գէպի պապականութիւնն առնուած մերձեցումի վտանգաւոր քայլերուն հանդէպ՝ բարձրացուցին իրենց դժգոհութեան եւ բողոքի ձայները: Վասն զի պապութիւնը իր քաղաքական նպատակները շնորհելու համար Կիլիկիոյ Հայ արքունիքին, ատոր փոխարէն կը պահանջէր Հայ եկեղեցւոյն լատինացումը: Բայց փորձը յոյս տուած էր որ ո՛չ միայն Կիլիկիան թաղաւորութիւնը չափազանցօրէն զնահատած էր պապութեան կողմէ եղած, մանաւանդ ըլլալիք քաղաքական օգնութիւններուն արժէքն ու նշանակութիւնը, այլ նաեւ յոյն իսկ Գրիգոր Անաւարդեցիի նման լատինասէր կաթողիկոսներու ըրած զիջումները եւ մերձեցումները չէին փոխարինած Հայոց ակնկալութիւնները: Իսկ արեւելեան վարդապետներ միշտ այդ վախը ունէին որ Հայ եկեղեցւոյն հարազատ նկարագիրը եղծանելու վտանգին մէջ է ի Կիլիկիա:

Այս վախը, իր չափազանցեալ ձեւով, սկիզբէն ի վեր մղձաւանջի մը պէս կը ճընչէր Հայաստանի վարդապետներուն վրայ, որոնք զիտել տանք անգամ մըն ալ, ըստէպ բողոքեցին թէ՛ Յունաց հետ ըլլալիք միութեան գէմ, Շնորհալիի եւ յաջորդին տտեն, եւ հիմայ ալ կը բողոքէին լատիններու հետ միանալու ձեռնարկներուն գէմ: Եւ բողոքին առաջին ուղումը պայթեցուցին Անաւարդեցիի գլխուն, նըշանաւոր նամակով մը, Սիւնեաց եպս. Ստեփանոսի գրչէն, որուն պատճենը հասած է մեզ (*):

(*) Թաղք վասն հաւատայ եւ կարգաց եկեղեցւոյ յարեւելեան աշխարհէս տաւ Կարողիկոսն Հայոց Տէր Գրիգորս՝ եւայն (Տե՛ս Աս. Օրբէլեան, Պատմ. Սիւնեաց, Տպ. 1859 Փարիզ. Հտ. Բ. էջ 197-210):

Գ.

Բայց եթէ միայն մեզի հասած պատմական տեղիքներու վրայ հիմնուելով դատենք Հայաստանի վարդապետներուն այս խիստ պահպանողականութեան աններող արտայայտութիւնները, չափազանց նախանձախնդրութենէ աւելի բան մը պիտի չգտնենք ատոնց մէջ. որովհետեւ Հայոց եկեղեցւոյն թէ՛ յոյն և թէ՛ լատին եկեղեցիներու միջեւ մշակուած մերձեցումի յարաբերութիւնները եթէ դատենք իրենց հետեւանքէն՝ պէտք է խոստովանիլ որ անիրաւ ևն արեւելեան վարդապետներ. վասն զի այսօրուան Հայ եկեղեցին իր պաշտամունքին ու արարողութեանց կարգուսարքով, որ ամէն տեղ ընդհանրացած է և նոյն է, ժամանակին տեղի ունեցած աղմուկները և վրդովմունքը չեն արդարաւորներ. Հայոց եկեղեցին իր նկարագիրը եղծող բան մը չէ զոհած յոյն և լատին եկեղեցիներուն իր միութենական շարժումներուն և անոնք արկներուն մէջ. նոյն իսկ թունդ լատինամիտ Անաւարդեցիի կարգադրութիւններէն միմիայն մնացած է Մեծացուցէ շարականներուն ամէնօրեայ երգեցումը, մինչ յառաջագոյն միայն կիրակի օրերը կ'երգուէին ատոնք:

Ուրեմն պէտք է ենթադրել թէ աւելի զօրաւոր պատճառներ մը կային դէպի լատինականութեան առնուած քայլերու մէջ որ արեւելեանք կը վրդովէին և շատ ծայն կը բարձրացնէին. եւ ստուգիւ կոստանդին Ա. Բարձրբերդցիին առ Հեթում Ա. գրած թուղթին մէջ, 1248ին, իրրե պատասխան իննովկենտիոս Դ. (Տէս Գիրք Թղթոց, էջ 503-509), պապի մէկ թուղթին ինչպես նաև Գրիգոր Անաւարդեցիի առ Հեթում Բ. գրած նշանաւոր թուղթին մէջ (Տէս Կղնմես Կալանոսի Միքն. Հայոց Ս. եկեղեցւոյն, ընդ մեծի Ս. եկեղեցւոյն Հոռվմայ, Ա. Հատոր, էջ 435-450), Հայոց եկեղեցւոյն դէմ բանադրանքի և կապանքի ակնարկութիւններ մը կան: Դժբախտաբար մեզի չէ հասած, զոր օրինակ, իննովկենտիոս Դ. Պապին այն թուղթը, որուն պատասխանած է Կոստանդին Կաթողիկոս, հնգետասան սխալներ ի վեր հանելով ատոր մէջ, վերջապէս գիտենք Միսիթար

Սկեռացիի «Պատասխան» էն (*), գրուած 1262ին, թէ Ուրբանոս Դ. պապի Լեկաքը կամ ներկայացուցիչը ինչպիսի ամբարտաւանութիւններով կը յոխորտայ Կոստանդին Ա. Բարձրբերդցիի հասցէին և անոր պատկառելի պատգամաւորութեան երեսն ի վեր:

Այս չլուսարանուած տեղիքներ իրաւունք կուտան մեզ ենթադրել թէ արեւելեան վարդապետներ մեզի ծանօթներէն շատ աւելի զօրաւոր պատճառներ և ապացոյցներ ունէին, երբ կը ծառանային Կիլիկիոյ դարպասին և Կաթողիկոսարանին դէմ, և վերջապէս կ'որոշէին վերահաստատել Ս. Էջմիածնի Աթոռը:

Դ.

Այժմ դիտենք միւս կողմը, երևանը:— Եթէ Կիլիկիոյ մէջ այլ ևս զոյութիւն չունէր քաղաքական կեանք, և հետեւաբար ինքնին կորսուած էր Կաթողիկոսներուն էջմիածինէն հեռու մնալը արդարացնող կոուանը, և եթէ Կիլիկիոյ մէջ Հայոց եկեղեցին լատինացւումի ամբաստանութեան տակ էր արեւելեան վարդապետներու աչքին, ասդին երևան, ինչ էր Հայոց քաղաքական կացութիւնը, և ինչ վիճակի մէջ էր էջմիածին:

Շատ պարզ է պատասխանը այս հարցումին—հոն ալ Հայութիւնը պիտի կամ խանժուած աւատական բռնաւորներու հարբատահարութեան ներքեւ կը ճգմուէր, և բոլոր երկիրը կը փճանար տիրապետողներու իրարու դէմ մղած պատերազմներուն ներքեւ: Հայաստանի մէջ Հայոց քաղաքական կեանքը վտանգուած էր այսպէս: Եկեղեցական տեսակէտէն ալ Աղթամարի Կաթողիկոսութիւնը կար հոն, ո՛չ շատ հեռի էջմիածինէն, և կրնար զբաղեցնել էջմիածինը: Ուրեմն, ո՛չ մէկ ապահովութիւն և ո՛չ մէկ միսիթարական երեւոյթ թէ էջմիածնի Աթոռին վերահաստատութիւնը պիտի կրնար Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը ամբողջ և անխռով պահել և հայրապետական միակ գաւազանի ներքեւ հովուել Հայաստանեայց եկեղեցւոյն ժողո-

(*) «Պատասխանի» Միսիթարի Քանանայի Սկեռացւոյ Յաղագս համապատասխան երկաստան Առաքելոց Տպ. Սրբազան Սրբոյ Յովսէփեանց, 1865. 8^թ էջ Գ + 88:

վուրդը, որ ցրուած էր ի սփիւռս աշխարհի:

Գծրախտաբար, 1441ին, Էջմիածնի Աթոռին վերահաստատութեան նուիրուած խանդավառ գործունէութեան յաջորդող անմիջական զէպքեր գրեթէ նրկու հարիւր տարի շարունակ, այնքան ողբալի ու ամօթալի եղան որ չարդարացուցին արեւելեան վարդապետներու նախանձախնդրութիւնը և չպակեցին Հայց. եկեղեցւոյ աւանդական բարեկարգութեան ակնկալութիւնները: Վասն զի նոյն իսկ Էջմիածնի վերահաստատեալ Աթոռին կոչուած առաջին կաթողիկոսին ապօրէն ու անիրաւ գրկումը իր պաշտօնէն, առիթ ընծայեց Կիլիկիոյ ներքին որ Մուսաբէկեան Գրիգոր կաթողիկոսի վախճանումին հետեւող միայն հինգ տարուան ընդհատումէ մը ետքը, իրենց Աթոռն ալ ունենայ իր կաթողիկոսը, յանձին կարապետ եւգոկիցիի և շարունակէ իր գոյութիւնը մինչև հիմայ:

Ե.

Պատմական զէպքերը ճշդելու և գնահատելու համար պէտք չէ տարուիլ զգացումներէ, ոչ ալ կոթնիլ երեւակայական իրողութիւններու վրայ:

Կիլիկիոյ կաթողիկոսական աթոռին կանոնականութիւնը պաշտպանելու համար միշտ պատմական սխալ բացատրութիւններ ու փաստեր բշուած են անվախ թէ՛ նոյնինքն Կիլիկիոյ հին և նոր կաթողիկոսներու կողմէն և թէ՛ Կիլիկիոյ Աթոռը պաշտպանելու զոգններու կողմէն՝ ընդգէմ ատոր հակառակող Էջմիածնի կաթողիկոսներուն և ընդգէմ նաև անոնց ջատագովներուն, որոնց ջատագովութիւնը հիմնուած էր ո՛չ միայն պատմական փաստերու սխալ հասկըցողութեան ու մեկնութեան վրայ, այլ մանաւանդ տգիտութեան և կիրքերու վրայ:

Անոնք որ ըսին թէ Կիլիկիոյ Աթոռը ուղղակի Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի կաթողիկոսական գիծին շարունակութիւնն է կամ Շնորհալիի կաթողիկոսութեան յաջորդութիւնը, այսպիսիներ տարակոյս չկայ որ ստույգ պատմութենէ աւելի պատմական զէպքերու երևոյթներով ոգեւորուեցան. վասն զի Լուսաւորչի կաթողիկոսութեան շարունակութիւնը, բառին կանոնագիտական առումով, եթէ տեղի հետ կապուի, Էջմիածնէն դուրս պէտք չէ ելլէ. իսկ եթէ կաթողիկոսական ձեռնագրութեան փոխանցումի իմաստով պիտի առնուի շարունակութիւնը, այդ պարագային բոլոր կա-

թողիկոսներ ալ, որ Լուսաւորչի կաթողիկոսութեան յաջորդութեան շղթան կը կազմեն, օրինաւոր կաթողիկոսներ են, առանց կապուելու տեղի և ժամանակի:

Ներսէս Շնորհալի, որուն արիւնք աւանդութեամբ ուղղակի լուսաւորչեան էր, և այդ պատճառով ալ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը պահ մը ժառանգական իրաւունք ու սեփականութիւն դարձաւ իրենց (Պահլաւունեաց) տոհմին, այո՛ նոյն իսկ Ներսէս Շնորհալի, իբրեւ Լուսաւորչի յաջորդ, Արեւմուտքի (Կիլիկիոյ) Հայոթիւնը նժդէհ կը համարէր, իսկ Հռոմկլան, իբրեւ քարանձաւ և բանտ, ուր փախած ու ապաստանած էր որսորդներէն հետապնդուած և չունեիչ հալածուած այժեամի պէս, զուրկ ապրուստի գիւրութիւններէն, հայրենի կալուածներէ և թագաւորական և իշխանական նպաստներէ: Շնորհալիի դիտել կուտայ թէ ժամանակին զեշտքեան և յագովիշխանութեան պատճառով չի համարձակիր Հռոմկլայէն դուրս ելնել և անձամբ այցելել իր ժողովուրդին: Շատ նըշանակելի է սա գիտողութիւնը թէ «Մեր ազգին մէջ քաղաւորական և յագովաւար քաղաք մըն ալ չկայ որ հոն նստիմք հայրապետական և վարդապետական արքայ վրայ և ստույգնեմք մեր ժողովուրդին աստուածային պատուիրանները, նախկին հայրապետներու և վարդապետներու պէս» (Ընդհանրէն):

Եւ իրօք ալ այնպէս էր. Շնորհալիին կաթողիկոսութիւնը (1165-1173) հանդիպեցաւ Թորոս Բ. (1145-61) և Մլէհի (1170-75) պաքոնութեան: Տակաւին Սիս թագաւորական «բազմածոցով» շքեղ Մայրաքաղաք մը ըլլալու համար Մլէհն Լեւոնի մը կը կարօտէր: Թէև այդպէս ըլլալէ ետքն ալ Շնորհալիին յաջորդները Սիս չփոխադրուեցան, այլ մնացին Հռոմկլայ մինչև ատոր կործանումը (1293) եգիպտական բանակի կողմէն: Վասն զի Հռոմկլայ Պահլաւունեաց սեփական կալուածն էր, զրնուած Գրիգոր Գ. Պահլաւունիի ձեռքով, և հետզհետէ գեղեցկացած էր հոյակապ և կեղեցիներով ու կաթողիկոսարանով, և ունէ կախում չունէր Կիլիկիայէն և Կիլիկիոյ արքունիքէն: Որովհետև Հռոմկլայ թէև մօտիկ էր Կիլիկիոյ, գրեթէ ատոր սահմանին վրայ, բայց Կիլիկիոյ մէջ էր, այլ Եփրատացւոց երկրին մէջ էր, և Պահլա-

ւունք, իրրիւ բերդատէր, բացարձակ իշխողն էին իրենց բերդին, որիւ աւատական բերդատէր իշխաններու պէս, ունէին իրենց բերդագահ զինուորները ինքնապաշտպանութեան համար: Բայց իրրիւ հոգեւոր իշխանութեան կեդրոն, Հոռմկլայ պահեց իր անկախութիւնը, անշուշտ վայելելով տահմանակից կիլիկիոյ Հայ պետութեան համակրանքը, եւ պաշտպանութիւնը Հալէպի իսլամ իշխանութեան, որու ազդեցութեան շրջանակին մէջ էր Եփրատի հովիտը մինչեւ Հոռմկլայ և աւելի վերերը:

Պատմութեան այս լոյսերուն տակ կիլիկիոյ (Սիւսի) Կաթողիկոսութիւնը չի կրնար Շնորհալիի յաջորդութիւնն ըլլալ:

Ասոնք զօրաւոր փաստեր չեն կիլիկիոյ Աթոռին կանոնականութիւնը աղագոյցաւնելու համար. վասն զի կիլիկիոյ Աթոռը պէտք չունի բոնադրօսիկ փաստերու, ճիշտ այն պատճառաւ որ ո՛չ միայն Գրիգոր Մուսարէկեան օրինաւոր Կաթողիկոս էր կիլիկիոյ Աթոռին վրայ. երբ — ինչպէս ես կը կարծեմ — իւր հաւանութեամբն իսկ էջմիածնի Ժողովը (1441), նոր Կաթողիկոս մը ընտրեց, այլ նաև նորընտիր Կաթողիկոսը, Վիրապեցին կիրակոս, իր օրհնութիւնները ուղղեց Սիւսի Աթոռին եւ նոյն իսկ, միւս կողմէն, Աղթամարի վրայ զբաղեցնելով զայն իրրիւ օրինաւոր Կաթողիկոսութիւն մը:

Էջմիածնի Աթոռին վերահաստատութիւնը կանխող զէպքերու վրայ նետուած այս ընդհանուր ակնարկը, ինչպէս նաև կարգ մը պատմական երևոյթներուն լուսարանուով կարելոք են՝ շիտակ հասկընալու համար թէ՛ այն պատճառները, որոնց հետեանքով վերահաստատուեցաւ Էջմիածնի Աթոռը, եւ թէ՛ այն խնդիրներն ու վէճերը, որոնք յետոյ ծագեցան Էջմիածնի և Սիւսի Աթոռներուն միջև:

Բ. Ե.

ՈՒՂԻՂԸ

Սիւսի ի Առաքին քիւիմ մէջ, էջ 31. Բ. սիւնակ, տող 10, «վեց հազարը պէ՛տ է կարգալ «սասնը վեց հազար» այս է ուղիղը՝ Եջմիածնի զործածած բառերուն Սիւսի Սրբոյի կողմէ առած քիւիմ վեցաշեռածով:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՄԱՆՐՈՒՔ

ՊԱՆՏՈՆ, ՊԱՆՏԵԼ

Յետագայ վերլուծումի բնթացքին ես կիրարկում եմ երկու սկզբունք. 1. հին հայերէնի շէշը վերջին վանկի վրայ չէր. 2. սեռական հոլովը ուղղականն է, միայն տարբեր շնչադրութեամբ: Այս մասին երկարօրէն զբաղ եմ Հանքէն Աւերբայի:

Պաշտէ բառի նախաւոր ձևն անշուշտ եղած է *պաշտէլ*, որ երևում է *պաշտէլ* բառից: Այսպիսով *պաշտէլ* բառի բունն եղած է *պաշտ*, որից կազմուած է այդ բայը՝ եւ ամանցով: Պաշտ բունի ըլ զուգաձայնի միջև կարծում եմ սղուած է մի հին ձայնաւոր. ենթադրում եմ *ա*. հետեւապէս նրա աւելի հին ձևն եղած է *պաշտ*, որ կըլուծուէ ն. պարսկ. *پاست* (փարաստ) բունին: Սա մեր *պաշտ* արմատի իմաստն ունի, ինչպէս տեսնում ենք *پاست* (բոթ-փարաստ) բառից, որ նշանակում է կրօնապաշտ և *پاست* (փարասթիտան) բառից, որ նշանակում է ծառայել, երկրպագել, այսինքն պաշտել:

**Պաշտ* հին ձևից, կարծում եմ, մենք ունեցած ենք մի ամանցաւոր բառ *պաշտ*, որ սղելով դարձած է *պաշտ*, որից կազմուած է *պաշտաւոր* ծանօթ բառը: Ենթադրական *պաշտ* ձևի ա՛մ ամանցը նոյն արժէքն ունի, ինչ որ ա՛մ ամանցը *պաշտ*, *պաշտ*, *պաշտ* եւ նման բառերի մէջ, որ նշանակում են կծող, խածող, վազող: Ուրեմն *աշտ*—*աշտ*, այսինքն աշող, հետեւապէս կիծ աշող, խած աշող, վազ աշող: Այս հաշուով *պաշտ*—*պաշտ* պիտի նշանակէր պաշտող, ինչպէս *աշտ*—*աշտ* նշանակում է աշող, կտրող՝ հատանել կամ ստանել բայի աշ արմատից:

Ժամանակի բնթացքին խօսողները լեզուական գիտակցութեան մէջ ա՛մ ամանցը կորցրած է իր արժէքը և դադարել է գիտակցուիլ իր *աշտ*: Հնչական մի բարեւորում ա՛մ ամանցի *աշ* փոխած է *շ*-ի եւ ա՛մ ամանցն այնուհետեւ սկսած է կիրարկուիլ ա՛մ կերպարանքով: *պաշտ*—*պաշտ* ձևը, իրր հնագոյն կազմութիւն, գիտակցուած է